

A funkcionális stílusok szerepe az anyanyelvi nevelésben

Az anyanyelvi nevelés a tananyag szemlélete, tartalma és módszertani feldolgozása szempontjából világszerte mélyreható változáson megy át. Szemléleti fordulatot hozott a strukturalista, a transzformációs, a generatív és a funkcionális nyelvészet, valamint annak a felismerése, hogy az anyanyelvi oktatásnak a nevelés szintjére kell emelkednie.

Az új szemléletnek megfelelően a magyar nyelv tanítása során is feltétlenül célul kell kitűznünk azt, hogy a tanulóknak ne csak a nyelvismeretét, de a nyelvhasználatát is fejlesszük, olyan ismeretek és készségek birtokába juttassuk, amelyek lehetővé teszik a tanuló szóbeli és írásbeli formában is kifejezésre jutó közösségi tevékenységét, a felsőfokú vagy szakmai tanulmányok, a munkába állás anyanyelvi feltételeinek a biztosítását.

Az anyanyelv tehát az általános és a szakmai műveltség megszerzésének is az alapja lesz. Ezért kell erősíteniünk a tanulóknak annak tudatát, hogy a fejlettebb nyelvhasználat segíti őket egyéni és társadalmi feladataik megoldásában. Feladatunk ezért egy céltaxonómia körvonalazása. Tisztán kell látnunk, hogy a tanulók az iskola elvégzése után különböző munkaterületeken fognak dolgozni: adminisztratív, tudományos, publicisztikai, műszaki, egészségügyi stb. Fel kell tehát készíteniünk őket az eljövendő közéleti szereplésre, arra, hogy az élet minden területén képesek legyenek gondolataikat helyes és pontos nyelvi formába önteni.

Mindebből itt csupán egyetlen fontos következtetésre szeretnék kitérni: szakítanunk kell azzal a bevett szokással, hogy csupán szépirodalmi, esetleg köznyelvi megnyilatkozásokat vizsgáljunk. A tanulók nagy többsége valamilyen szakmában fog továbbtevékenykedni. Feltétlenül tudatosítanunk kell tehát bennük, hogy nem csupán szépirodalmi, köznyelvi megnyilatkozás létezik, hanem tudományos, műszaki, hivatalos, publicisztikai stb. Az újabb kutatások rámutattak, hogy ezeknek elvonatkoztatott típusai a funkcionális stílusok, amelyeknek sajátos szótani, jelentéstani, mondattani és szövegszerkesztési sajátosságai vannak. A jelzett sajátosságok tudatosítása jórészt az anyanyelv tanárának a feladata, de nagy szükség van a különböző szaktanárokkal való együttműködésre is, hiszen az anyanyelvi nevelés minden szaktanár kötelessége. Feltétlenül érvényesülnie kell tehát a tantestületben az egységes anyanyelvi ráhatásnak, mégpedig a harmonikus nyelvi (köznyelvi-szaknyelvi) képzés biztosítása érdekében.

Nyelvészeti kutatással foglalkozó szakemberek körében többször is felmerült az a kérdés, hogy vajon az-e a nagyobb hiba, ha valakinek a közlésében tipikusan nyelvtani hibák jelentkeznek; vagy az-e, ha hányaveti közlésében minimális tekintettel sincs a hallgató megértési érdekeire, a közlés témájára, helyzetére, céljára. Anyanyelvi nevelésünk egyik fő célja a kommunikáció sikerét szolgáló, a témához, a helyzethez, a célhoz igazodó beszéd- és magatartásjelenségek tudatosítása és megvalósítása.

De lássuk, hogy tulajdonképpen mik is ezek a funkcionális stílusok!

Mínt hogy a funkcionális stílusok vizsgálata eléggé újkeletű, mind a műszóhasználat, mind pedig a fogalom lényegének megítélésében különbözőek a vélemények. A funkcionális stílus műszó nem egyértelműen elfogadott. Vannak, akik nyelvnek,

nyelvezetnek, belső nyelvtípusnak nevezik. A továbbiakban én a funkcionális stílus műszót használom. Fogalmának tisztázásához pedig szükséges a nyelvi rendszer felől közelítenem, s elhelyeznem a funkcionális stílusokat egyrészt az irodalmi nyelv története, másrészt pedig a funkcionális stilisztika vizsgálódási körébe, és csak ezek után kerithetek sort a javasolt szemiotikai, kommunikációelméleti, szövegnyelvészeti megközelítés fölvázolására.

Közismert, hogy minden nyelv belsőleg tagolódik, mégpedig az egyéni nyelveknél nagyobb típusokra. Ezek is — mint a nyelv egésze — történeti és társadalmi képződmények. E belső nyelvtípusokat Benkő [1] szerint két tényező határozza meg: a típusoknak a társadalomhoz való viszonya és e típusoknak a belső nyelvi jellege. Ilyen értelemben ezek a belső nyelvtípusok egyrészt külső okokra visszamenő fejlődés eredményei, s így a nyelvközösségnek bizonyos csoportjaihoz, mégpedig földrajzi, gazdasági, társadalmi, műveltségi szempontból tagolódo csoportjaihoz kapcsolódnak, másrészt viszont ezek a típusok egymáshoz, illetve a föléjük tartozó nyelv egészéhez viszonyítva bizonyos nyelvi sajátosságokkal rendelkeznek. Coteanu [2] szerint minden nyelv egy kettős rendszer, amely irodalmi nyelvre és népnyelvre tagolódik. Mindkettő tovább tagolódik művészi és nem művészi változatokra. Az irodalmi nyelv nem művészi változatai közé sorolja a tudományos és a hivatalos stílust.

Az egyes funkcionális stílusok tehát az irodalmi nyelv keretében tanulmányozhatók. Az irodalmi nyelv lényege és története iránti érdeklődés azonban viszonylag új keletű, s még ma sincs egységes elképzelés az irodalmi nyelv fogalmáról. A két végletes felfogás szerint az irodalmi nyelv azonos egy nép nyelvével, illetőleg csupán a szépirodalom nyelvére korlátozódik.

Benkő [3] szerint a nyelv belső tagolódásának fő kategóriái: a népnyelv—nemzeti nyelv, illetőleg a beszélt nyelv—írott nyelv. Mind a népnyelvnek, mind a nemzeti nyelvnek elkülöníthető az írott és a beszélt változata. „Az irodalmi nyelv a nyelvet beszélő társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes eszményi és normatív belső nyelvtípusnak, a nemzeti nyelvnek az írott változata, amelybe az igényes írásbeliségnek minden területe, tehát a szépirodalom nyelve mellett a politikai, tudományos, publicisztikai stb. irodalom nyelve is belefoglalatik.” (222).

Egyesek az irodalmi nyelv műszót csupán a szépirodalom nyelvére (l. Mézöly) [4], illetőleg az írott nyelvre (l. Papp) [5] vonatkoztatták. Jómagam Szabó [6] véleményét tartom a legelfogadhatóbbnak és legátfogóbbnak, amely szerint az irodalmi nyelvet három dimenzióban kell szemlélnünk: a nyelvi egység, stilisztikai és esztétikai szempontból. A bennünket érdeklő stilisztikai szempontból az irodalmi nyelv differenciált. Két nagy változata van — a beszélt és az írott változat. S ezen belül vannak stílusok: szépirodalmi, tudományos, publicisztikai, hivatalos, szónoki, társalgási, levelezési stb.

Az irodalmi nyelv belső tagolódása folytán kialakult nyelvi alakulatoknak stílusbeli változatokként való felfogására már a XX. század elején történtek kísérletek, de elszigetelt jellegük volt. Kretschmer [7] például a köznyelv. nyelvváltozaton belül három stílári fokozatot különít el: 1. szónoki-előadói nyelvet, 2. a társalgási, vagyis mindennapi érintkezés nyelvet, 3. familiáris köznyelvet.

De igen nagy ösztönzést jelentett ilyen téren a funkcionális stilisztika kialakulása, amelyben elsősorban Ballynak és tanítványainak (Marouzeau, Cressot) volt fontos szerepe. Számomra a funkcionális szemléletmód a jelentős. A nyelvi valóságra épít, azaz központba helyezi a nyelvi, stílári és nyelven kívüli eszközöknek a mondanivaló kifejtésében játszott funkcióját. A stílust pedig a nyelvi-stílári variánsok közötti különböző tényezőktől függő válogatás eredményének tekinti.

A nyelvnek mint funkcionáló egésznek belső változatokra oszlásával elsősorban a prágai nyelvészeti iskola képviselői, az orosz formalisták járultak hozzá. A prágai iskola hívei szerint a funkcionális stílusok a nemzeti nyelv változatai, amelyeket a társadalom különböző tevékenységi szféráiban betöltött funkciójuk különböztet meg. Ezeknek a stílusoknak a nyelvi jellegzetességei több tényezőtől függnek: a közlés céljától, tartalmától, feltételeitől és formájától. [8] A prágai nyelvészeti iskola híveihez közelálló a szovjet nyelvészek felfogása is. De eltérések figyelhetők meg a funkcionális stílusok osztályozásában. Mindez, szerintem, a fogalom túlzottan egyszerű megközelítéséből adódik.

A fogalom további tisztázásához ezért célszerűnek látszik egy tágabb szemiotikai, kommunikációelméleti, szövegnyelvészeti megközelítés. Ezekben a stílusokban ugyanis olyan szabályszerűségek mutatkoznak, amelyek nem vezethetők vissza csupán a grammatika rendszerére, és amelyek nem vizsgálhatók csupán nyelvészeti eszközökkel, mert bennük épp olyan momentumok játszanak fontos szerepet, mint a kommunikációs helyzet adta sajátosságok, egy meghatározott kommunikációs célra irányuló stratégia. Péter Mihály [9] szerint is a nyelvtudományban egy olyan szakasz körvonalai bontakoznak ki, amelyben a nyelv lényegének mélyebb megértése éppenséggel a nyelven kívüli tényezőkhoz (mindenekelőtt a társadalomhoz és a pszichikumhoz) fűződő kapcsolatainak további tisztázását igényli, a megelőző korszaknál magasabb szinten.

Ha tehát egy általánosabb keretbe próbálom elhelyezni a nyelv stílusait, a szemiotikai rendszerből kell kiindulnom, és megkeresnem sajátos funkcióit.

A „nyelv mint általános szemiotikai rendszer — és a nem nyelv” oppozícióban a nyelv alapvető funkciója a közlés.

A „nyelv — más szemiotikai rendszer” oppozíció mindkét tagjának közös funkciója marad a közlő funkció, de emellett a nyelvnek sajátos funkciói is kialakultak. Jakobson a közlési folyamat minden eleméhez meghatározott nyelvi funkciót rendelt. Minden egyes nyelvi közlemény nyelvi megszerkesztettségét az uralkodó funkció szabja meg.

Végül pedig a „nyelv — funkcionális stílus” oppozícióban a funkcionális stílusoknak a vázolt funkciók mellett vannak sajátos funkciói is, amelyeket a közlés konkrét társadalmi helyzete határoz meg. Ezért ilyen vonatkozásban sokkal többet ígér Dell Hymes [10] modellje.

Ő a következő kérdésekre próbál fényt deríteni egy üzenet vagy üzenettípus kapcsán: Ki mondta? Kinek mondta? Milyen szavakat használt? Mondta-e, avagy írta? Miről beszélt? Hol mondta? Milyen nyelven? A hét kommunikációs tényezőhöz pedig hét funkciót rendelt.

A közlemény jellegét a funkciók hierarchiája dönti el. Tehát egy nyelvi közlemény teljes megértése feltételezi bizonyos kommunikációs célra irányuló stratégia megértését is. Vagyis a közlő kompetenciájának nemcsak a nyelvtanilag helyes mondatok képzésére és megértésére kell kiterjednie, hanem arra is, hogy az illető mondat vagy szöveg megfelelő közlőhelyzetben került-e fölhasználásra. Mindebből természetesen következik, hogy a nyelvészeti vizsgálatot ki kell egészítenünk elsősorban pragmatikai és szövegnyelvészeti szempontokkal. A pragmatikai aspektus érvényesítése nem véletlenül kötődik a szövegnyelvészethez, hiszen a kommunikáció szempontjából a legteljesebb nyelvi egység a közlemény, a szöveg.

A pragmatikai megközelítés során az adót (a közlőt) és a vevőt (a címzettet), valamint a közlőhelyzetet kell megvizsgálnunk. Ezek a tényezők ugyanis hatnak minden egyes közlésre. Eszerint a funkcionális stílusok között az adó, a vevő és a kommunikációs helyzet által meghatározott fonológiai, grammatikai és szemantikai

eltérések mutathatók ki. Ezek az eltérések nyelvészociológiai normának számítanak, s így egy nyelvészociológiai változat nyelvi részrendszernek számít, amelyet egy meghatározott helyzetben használnak. A nyelv tehát ilyen szubkódok rendszere. Ezek a szubkódok vagy funkcionális stílusok bizonyos társadalmi viselkedési normától függenek. Ezt nevezi Fishman [11] szerephelyzetnek. Minden egyes közlés során a beszélők között meghatározott viszony, szerep alakul ki, amely befolyásolja a nyelvi megnyilatkozást.

A pragmatikai tényezők formális leírásában a következő kontextusindexek figyelhetők meg: a beszélő (én, mi), a hallgató (te, ti), a kommunikáció helye (itt), a kommunikáció ideje (most, tegnap), a kommunikációban deiktikusan jelzett tárgy (ez a szék), a megfelelő nyelvi kontextus.

Ezeknek a pragmatikai információknak fontos szerepük van az egyes funkcionális stílusok szempontjából, ugyanis egy megnyilatkozáshoz csak akkor tudunk denotátumot rendelni, ha tudjuk, hogy a lehetséges világok melyikéhez (a reális, a hitt, a tudott, az elképzelt stb.) és ott milyen kontextushoz tartozik.

A közléshelyzetet meghatározó pragmatikai információkat Ervin-Tripp [12] háromra csökkenti: hely, idő, szerep, Fishman [13] szerint a szerep, a hely, illetőleg az idő megváltoztatásával egészen megváltozhat a közlemény jelentése. Ugyanaz a nyelvi közlemény a szereptől, a helytől, időtől függően más-más stílushoz tartozhat. Tehát az egyes stílusok magartartástípusok, társadalmilag kialakult, de állandóan változó beszédrendszerek.

Az elmondottakat figyelembe véve a következőképpen foglalnám össze véleményemet a funkcionális stílusokról: szerintem a funkcionális stílusok a nyelv aktualizált részrendszerei. A stílus itt meghatározott módon átdolgozott nyelvi rendszert jelent. Vagyis mindig a kommunikáció társadalmi érdeke, a közléshelyzet alakítja a nyelvnek mint rendszernek a fölhasználását. Közismert hasonlattal élve, ahogy az élővilágban a funkció szüli a szervezetet, itt is a sajátos kommunikációs cél, a társadalmi funkció alakítja a nyelvhasználatot „A nyelv nem rendszerében él elsősorban, hanem használatában” — írja Deme. [14] Természetesen használatában is rendszerként működik. Hjelmlev [15] is fölhívta a figyelmet, hogy a legkisebb rendszer is teljes egészet alkot. Minden egyes részrendszer léte csak a többihez viszonyított sajátos funkciójával igazolható. Konnotatív szemiotikájában fölvázolta azokat a konnotátorokat, amelyek az egyes részrendszereket jellemzik.

A szemiotikai, kommunikációelméleti megközelítésből természetszerűen következik, hogy a funkcionális stílusok szemiotikai szövegelméleti szempontból vizsgálhatók a legjobban, hiszen a közlés szempontjából a szöveg a teljes egység, s a stílus a szövegek alapján vizsgálható.

Az újabb szövegelméletekből világosan kiderül, hogy a stílus jellegzetesen szövegsajátosság: stílusa csak a szövegnek van. Igaza van Sandersnek, [16] hogy „nem lehet stílusról beszélni addig, amíg el nem érünk a szövegszínhez”. A szöveget alkotó különböző nyelvi elemeknek nincs stílusa, csak stílárius értéke. A stílus és a szöveg egymást feltételező szerves egységet alkot. Ezt a szöveg fogalmának néhány olyan meghatározása is igazolja, amelyik a stílust mint a szöveg jellegzetes tartozékát tartja számon.

Így például Harweg [17] szerint „a stílus a szövegalkotás módozata”. Cassirer [18] úgy véli, hogy a stílust a szöveg alkotja. Andersson [19] a stílust a szövegek egyik megkülönböztető sajátosságának tartja. Más szóval a stilisztikai különbségek a szövegekhez kötődnek, és ezt kontextuális jegyek valamint az üzenet tartalma határozza meg.

A szövegnél és a neki megfelelő stílusnál magasabb szint a szövegfelettség. A funkcionális stílusok ugyanis konkrét szövegekből elvonatkoztatott, általánosított szöveg feletti kategóriák, és így a nekik megfelelő stilisztikai kategória a közleménytípusok stílusa, amely a stilisztikai jellemzésnek nevezhető stilisztikai ág kutatási tárgya. Egészen természetes, hogy itt a stílusnak merőben más a jelentése, mint egy-egy konkrét szöveg, egyedi közlemény „stílusának”, hiszen a fogalom tartalma egy valamilyen elvont típus. Szövegnyelvészeti szempontból tehát a funkcionális stílusok elvont szövegtípusok.

Módszertani következtetésként elmondható, hogy anyanyelvi órán fokozottabb figyelmet kell szentelnünk a különféle közéleti helyzetekben és műfajokban történő közlések gyakoroltatására. Igen eredményes lehet ilyen értelemben, ha a tanár a nyelvhasználat különböző közéleti funkciói szerint jeleneteket játszat a tanulókkal. Ezeket a jeleneteket a tanulók játsszák is, és elemezzük is a megnyilatkozások nyelvi sajátosságait. Tudatosítanunk kell a tanulóknak, hogy a közléshelyzet megváltoztatásával a nyelvi megnyilatkozásokon is változtatnunk kell. Nagyon érdekessé bizonyult például azonos témákról különböző közléshelyzetben (tudományos, hivatalos, szépírói, társalgási stb.) beszélni.

Természetesen ahhoz, hogy mindezt maradéktalanul megvalósítsuk, nemcsak koncepcióváltoztatásra van szükség, hanem számos tantervi, módszertani átértékelésre is.

JEGYZETEK

- [1] Benkő Loránd: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Bp., 1960. 29—30.
- [2] Ion Coteanu: *Stilistica funcțională a limbii române*. Buk., 1973.
- [3] I. m. (l. az 1. al.).
- [4] Mészöly Gedeon: *Öt magyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp., 1956. 154—255.
- [5] Papp László: *Nyelvtudás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Bp., 1961. NytudÉrt. 25. sz.
- [6] Szabó Zoltán: *Megjegyzések az irodalmi nyelv fogalmának vitás kérdéseiről*. NyIrK. 1962. 1.
- [7] Paul, Kretschmer: *Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache*. Göttingen, 1966.
- [8] L. Josef Vachec: *Some Remarks on Funktional Dialects of Standard Language*. Stockholm, 1975.
- [9] Péter Mihály: *Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához*. In: Imre Samu, Szathmári István és Szűts László (Szerk.) *Jelentéstan és stilisztika*. Bp., 1974.
- [10] Dell Hymes: *Etnografia vorbirii*. In: Ionescu-Ruxândoiu, Liliana és Chițoran, Dumitru (Szerk.) *Sociolingvistica — Orientări actuale*. Buk., 1975.
- [11] Joshua A. Fishmann: *Sociologia limbii o știință socială interdisciplinară pentru studiul limbii în societate*. In: Ionescu-Ruxândoiu, Liliana és Chițoran, Dumitru (Szerk.) *Sociolingvistica — Orientări actuale*. Buk., 1975.
- [12] Ervin-Tripp: *Sociolinguistics*. In: *Advances in the Sociology of Language*. Vol. I. The Hague-Paris, 1971.
- [13] I. m. (l. a 11. al.).
- [14] Deme László: *Nyelviség és megismerés*. TIT Filozófiai Közlemények, 1971. 10/1.
- [15] Louis Hjelmslev: *Preliminarii la o teorie a limbii*. Buk., 1967.
- [16] Willy Sanders: *Linguistische Stieltheorie*. Göttingen, 1973.
- [17] Roland Harweg: *Stilistik und Textgrammatik*. Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik. LiLi 1972, 5.
- [18] Peter Cassirer: *On the Place of Stylistics*. Ringbom et al. (Szerk.) *Style and Text — Studies Presented to Nils Erik Enkvist*. Stockholm, 1975.
- [19] Erik Andersson: *Style, Optional Rules and Contextual Conditioning*. Ringbom et al. (Szerk.) *Style and Text — Studies Presented to Nils Erik Enkvist*. Stockholm, 1975.